પત્રિકામાળા નં. ૩૯-૪૦

મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે

સંબંધિ

શ્રી. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેનું

વિવેચન.

પ્રકાશક:—કરસનદાસ જે. ચીતલીયા,

ભગિની સમાજના મંત્રિ,

ઠે૦ હિન્દ સેવક સમાજ મંદિર

ગિરગામ, મુંબઈ.

મે. ૧૯૧૮.

કિંમત ૦-૨-૦

મૂક્તિ ક્યારે મળશે ?

મોક્ષ–મૂક્તિ–આત્મશાસન–સ્વાધિનતા (Self rule) એ સૃષ્ટિની સપાટી ઉપરના પ્રત્યેક ખંડ, દેશ, ધર્મ, પ્રજા અને વ્યક્તિ જીવનનો હેતુ હોઇ શકે. બન્ધન, એટલાં કૃત્રિમ છે.

મોક્ષનાં સાધન અનેક છે. મોક્ષ, બીજાંને મૂક્ત કરવામાં, કરાવવામાં, કરવા અગર કરાવવામાં સાધનભુત થવામાં, છે. જે જેટલે અંશે તેમાં સાધનભુત થાય એટલે અંશે તે મૂક્ત ગણાય. એ ન્યાયે આપણી, આપણા ભારતવર્ષના ભગિનીસમાજની મૂકિતના માર્ગનો આપણે વિચાર કરવાનો છે, કેમકે ભગિનીસમાજની મૂકિત વગર ભારતવર્ષની મૂકિતની કલ્પના કરવી પણ કઠણ છે.

એક ક્ષણભર આપણે આત્મપરિક્ષા કરીએ. આપણા સુશિક્ષિત બંધુઓ, જેઓ દેશની મૂકિત માટે સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તેમને આપણે પૂછીશું કે તમે દેશને માટે અને તમારે પોતાને માટે જે મૂકિત ઈચ્છોછો તે મૂકિત–સ્વાધિનતા તમારા ઘરની સ્ત્રીઓને તમે આપી છે ? તેઓને મૂક્ત કરવાનાં સાધન તમોએ પૂરાં પાડ્યાં છે ? તમારા હૃદયને તે પૂછો અને હૃદયની આજ્ઞાને અનુસરો એટલીજ અમારી પ્રાર્થના છે.

સ્ત્રીઓમાં આત્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે, એમની બુદ્ધિનો વિકાસ થશે, અને તેઓ સંસ્કારી થશે તોજ કુટુમ્બ સંસ્કારી અન સુખી થશે, તોજ જનસમાજમાં શાંતિ પ્રસરશે અને તોજ દેશની મૂકિતની ભાવના અને પ્રયાસ સફલ થશે.

સ્ત્રીનું હિત તેજ પુરૂષનું પણ હિત છે, અર્થાત તેમનાં હિત જૂદાં નથી. તેઓ બંને સાથેજ અધોગતિ પામે છે અથવા દેવ સમાન થઈ શકે-છે. સ્વતંત્ર થાય છે અથવા ગુલામગીરીમાં બન્ધાય છે.

જ્યારે **જાગૃતિ, શિક્ષણ,** અને **સ્વાર્થત્યાગ,** એકસરખાં—સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષોમાં આવશે અને જ્યારે સારી જેવી સંખ્યામાં તેઓ **સેવા વ્રત** સ્વીકારી પોતાના જીવનમાં વણી દેશે ત્યારેજ દેશનું આખું અંગ એ ઉચ્ચ ભાવના સફળ કરવા ભાગ્યશાળી થશે. કારણ કે **નિષ્કામ સેવા** એ મૂકિતનું એક દ્વાર છે.

મૂક્તિની ભવ્ય ઇમારત રચવાને આપણે સર્વાંગે તૈયાર થવું જોઇશે. તે તૈયારીમાં બની શકે તેટલે અંશે સાધનભુત થવાનો **ભગિનીસમાજનો** હેતુ છે.

ભગિની સમાજ

સ્વ૦ મ૦ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેના સ્મારક ચિન્હ તરિકે—

તા. ૧૯—ફેબ્રુઆરી—૧૯૧૬ ને દિને સ્થપાઇ.

હેતુ. સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થાય એવા પ્રયાસ કરવા અને સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ માટે પ્રવૃત્તિ કરતી સંસ્થાઓને યથાશક્તિ સહાયભૂત થવું.

સાધન. પત્રિકામાળા, પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી તેનો ફેલાવો કરવો.

વ્યાખ્યાનમાળાની જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવણ કરવી.

સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગોને મદદ કરવી અને વધારવા.

ભગિનીભાવથી સમાજસેવા કરવી અને બીજાંને તેમ કરવા ઉત્તેજન આપી અનુકૂળતા કરી આપવી.

સભાસદ. ગુજરાતી ભાષાબોલનાર કોઈ પણ વ્યકિત, જે સ્ત્રીજાતિના ઉત્કર્ષ માટે પોતાના સમય, સાધન અને શકિતનો **સંગીન** ઉપયોગ કરી, ભગિની ભાવથી સમાજસેવા કરવા ઉત્સુક હશે તે, કારોબારી મંડળની સંમતિથી ભગિની સમાજનાં કાર્યવાહક, સલ્લાહકાર, સહાયક, શુભેચ્છક સભાસદ,યા શુભેચ્છક થઈ શકશે.

જેઓ વાર્ષિક લવાજમ આપવા ઉપરાંત સમાજના કાર્યમાં નિયમીત ભાગ લેશે તેઓ **કાર્યવાહક સભાસદ** ગણાશે.

જેઓ આર્થિક કે એવી **સંગીન** વાર્ષિક મદદ આપશે તેઓ સલ્લાહકાર, સહાયક, કે શુભેચ્છક સભાસદ ગણાશે.

સાધારણ સ્થિતિની સ્ત્રીઓ પોતાની **શકિત પ્રમાણે** ગમે તે વાર્ષિક લવાજમ ભરી સમાજનાં **શુભેચ્છક બ્હેન** થઈ શકશે.

દરેક **સભાસદ તેમજ શુભેચ્છકને** સમાજનું સર્વ સાહિત્ય વિના મુલ્યે મળશે.

દરેક સભાસદના વર્ગનો નિર્ણય કારોબારી મંડળ કરશે.

ભગિની સમાજનું કારોબારી મંડળ, હરકોઇ સભાસદને, તેની યોગ્યતા તથા ઉપયોગ લક્ષમાં લઈ, હરકોઈ વર્ગમાં **માનનીય સભાસદ** તરિકે લઇ શકશે.

(સભાસદ થવા ઇચ્છનારે ફૉર્મ મંગાવી લેવા કૃપા કરવી.)

નવીન સ્ત્રી સાહિત્ય.

પત્રિકા માળા

નં.	બાબત	લેખક	કિં.
૩૧ થી ૩૩	સમાજ સુધારણા. (ગુ. સં. સુ. પ. ભાષણ.)	સૌ. શારદા મહેતા, બી. એ	૦—૩—૦
૩૪	ભારતવર્ષમાં સ્ત્રી કેલવણી	ગો. કૃ. ગોખલે	૦—૧—૦
૩૫ થી ૩૮	**સ્ત્રીઓએ હવે શું કરવું?** (ભગિની સમાજના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલું ભાષણ તથા સમાજના કામકાજની હકીકત સાથે.)	મો. ક. ગાંધી.	૦—૪—૦
૩૯—૪૦	મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે	ગો. કૃ. ગોખલે	૦—૬—૦
૪૧—૪૨	સખીના પત્રો	હરીલાલ દેસાઈ	૦—૨—૦
૪૩ થી ૫૦	બાલ શિક્ષણ (ઇનામી નિબંધ)	મિસિસ જી. કે. ઉપાધ્યાય	૦—૮—૦.

સામટી લેવા ઇચ્છનારે વેળાસર લખી જણાવવા કૃપા કરવી.

લખો:—

ભગિનીસમાજના મંત્રી,

હિન્દ સેવક સમાજ

ગિરગામ—મુંબઈ.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે. *

(૧)

[મહર્ષિ રાનડેની જયંતિ ઉપર સને ૧૯૦૩ માં મુંબઇની હિંદુ યુનિયન ક્લબ સમક્ષ નામદાર ગોખલેએ આપેલું ભાષણ.]

અધ્યક્ષ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થોઃ–ગયા જાન્યુઆરીમાં મારા મિત્ર રા. પાધ્યેએ હિંદુ યુનિયન ક્લબ તરફથી આ વર્ષની રાનડેની મૃત્યુતિથિ ઉપર ભાષણ આપવાનું મને નિમન્ત્રણ કર્યું હતું. એમનો પત્ર મળ્યો એટલે મને લાગ્યું કે આ નિમન્ત્રણ સ્વીકારવું એ મારી ફરજ છે; પણ હું તે વેળા કલકત્તા હતો, અને માર્ચ આખર પહેલાં મારી આ તરફ આવવાની વકી ન હતી. આ કારણથી મેં મારી સ્થિતિ બાબત તે પત્રના પ્રત્યુત્તરમાં ખુલાસો કરી સાથે સાથેજ નિવેદન કર્યું કે 'પ્રસ્તુત પ્રસંગ કોઇપણ કારણે, કોઇ બીજા અનુકૂલ દિવસ ઉપર મુલતવી રાખવાનું બનીશકે તેવેળા ક્લબને મારી નમ્ર સેવા આપવાને હું તૈયાર છું.' ક્લબની કમિટીએ ઘણા માન સાથે મારી માગણી સ્વીકારી, અને મને અનુકૂળ એક દિવસ નક્કી કર્યો. આ કારણથીજ જે ભાષણ આશરે છ માસ ઉપર થવું જોઇતું હતું તે ભાષણ આપવાને આજે તમે મને તમારી સમક્ષ ઉભેલો જુઓ છો.

— સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો, રા. પાધ્યેના પત્રમાં કરેલી વિનંતિ સ્વીકારવી તો સહેલી હતી. પણ મારા ભાષણમાં મારે શું શું કહેવું તે બાબત નિશ્ચય કરવો એ તેટલું સહેલ ન હતું. તમે સૌ જાણો છો કે રાનડેનો બુદ્ધિ પ્રભાવ બહુ જબરો હતો, અને તેની સાથે અખૂટ ઉદ્યમ અને અગાધ આંતર નિશ્ચય તેમનામાં ભેગા થયેલાં હતાં. અને પાંત્રીશ વર્ષ પર્યંત આ સુવિખ્યાત પુરુષે એક પણ દિવસનો આંતરો પાડયા વિના કે રજા ભોગવ્યા વિના અહોનિશ વાંચવાનું, વિચારવાનું, લખવાનું, બોલવાનું અને કામ કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. આ કારણથી રાનડેની ઉપરના ભાષણનો પાયો જે સાધન–સામગ્રી ઉપર રચવામાં આવે તે એવી મહાભારત છે કે તેનાથી

---

* ભાષાંતર કરનાર રા. રા. મહાદેવ હરીભાઇ દેસાઇ બી. એ.

કોઈપણ જણ ચકિત થાય અને અકળાઈ જાય. ખરે, **રાનડે**નાં જીવન અને જીવન કાર્યના જુદા જુદા ભાગો ઉપર દશ બાર ભાષણો આપવાં, એ આજે સાંજે મારે જે સામાન્ય વ્યાખ્યાન આપવાનું છે તેના કરતાં મને તો વિશેષ સુગમ લાગે છે. વારૂ, **પ્રથમ** તો આપણા કાળના એઓ શ્રેષ્ઠ સાધુ હતા, અને એમનો સંસર્ગ ઉચ્ચ અને પાવન કરે એવો હતો; આ વિચારતાં **રાનડે**નું એક સજ્જન તરીકે આપણે વિવેચન કરી શકીએ. વળી, એમનો હિંદ માટે પ્રેમ નિરવધિ હતો, અને હિંદના કલ્યાણ માટે એમનો અથાગ શ્રમ દેશના લોકો માટે સદાકાળ ઉજળા ઝગઝગતા દષ્ટાન્ત રૂપ રહેનાર છે, આ વાત વિચારમાં લેતાં આપણે એમનું એક દેશ સેવક તરીકે વિવેચન કરી શકીએ. વળી, એમની વિશાળ દૃષ્ટિ સમાજની આખી ઇમારત ઉપર, તેના તળીએથી તે ટોચ સુધી ફરી વળતી, અને તેના સર્વ અંગો, રાજ્ય, સંસાર, ધર્મ, વ્યાપાર, નીતિ અને શિક્ષણનું એકી વખતે નિરીક્ષણ કરી લેતી, આ વિચારતાં, એક સમાજ–સુધારક તરીકે તેમને વિષે બોલી શકીએ; અથવા તો પંડિત અને ગુરુ તરીકે, કે મારા ધારવા પ્રમાણે, આપણા કાળના એક સર્વથી શ્રેષ્ઠ કાર્યકર્તા તરીકે આપણે એમને વિષે બોલી શકીએ; અથવા તો આપણે એમના વિચારો અને ઉપદેશો, તથા આપણા વિધવિધ રાષ્ટ્રીય કાર્ય પ્રદેશોમાં એમની કામ કરવાની ઢબ લઈને તપાસી શકીએ. આ પ્રમાણે આપણે જૂદાં જૂદાં દશ બાર વ્યાખ્યાન આપી શકીએ, અને તેમ છતાં પણ આપણો વિષય અધુરો રહે. પણ **રાનડે**ના કાર્યની આ સર્વ દિશાઓ સંબંધિ એક સામાન્ય વ્યાખ્યાન આપવું–અને તેયે છેક ટીકાટીક નહિ લાગે એવું આપવું–એ તો મારા ધારવા પ્રમાણે બહુ કઠણ કામ છે. આજ તમોને હું જે કહેવા માગું છું તેમાં **રાનડે**ની કારકીર્દિ અથવા તેમનાં કાર્યનું વિવેચનાત્મક દિગ્દર્શન કરવા માગતો નથી. પ્રથમ વાત એ છે કે તેમના કાળથી આપણે બહુ છેટા નથી. અને બીજી વાત તો એ છે કે હું એમની એટલો બધો નિકટ રહ્યો છું કે તેમની કારકીર્દિનું વિવેચનાત્મક દિગ્દર્શન કરવા માટે જે તટસ્થતા જોઇએ તે તટસ્થતા મને મળી શકી નથી. પણ જે નિકટતાને લીધે એમની વિવેચનાત્મક તુલના કરવાને માટે હું કેટલેક

અંશે અનધિકારી થાઉં છું, તેજ નિકટતાને લીધે તેમના અંતરતમ વિચારો અને આશાઓ, તેમના આદર્શો અને મનોરથો, અને જેમના જેમના સંસર્ગમાં તેઓ આવતા તેમના ઉપર તેઓ વિદ્યુત્સમ અસર કરતા તેની ખરી કુંચીનું સારૂં પિછાન મેળવવાની અપૂર્વ તકો મને મળી હતી. અને આજે અહીં હું આ બાબતો વિષેજ બોલવા ઇચ્છું છું. જે ચૌદ વર્ષ મને એમના ચરણ આગળ બેસવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તે દરમ્યાન તેમનામાં જે જે મને ખાસ ખુબીઓ લાગી છે તે હું આજે તમોને બને તેટલી સંક્ષિપ્ત રીતે કહીશ; એમનો કાર્યમન્ત્ર શું હતો, અને મોટમોટી મુશ્કેલી અને નિરાશામાં એ મન્ત્ર શેણે ટકી રહ્યો હતો, તથા જે પાક ઉત્પન્ન કરવા માટે તેમણે શ્રમ લીધો હતો તે વખત આવ્યે લણવામાં આવે અને નિષ્ફળ નહિ જાય તે અર્થે તેઓ આ દેશની ઉગતી પ્રજા માટે શો સંદેશ મેલી ગયા છે, આ સૌ હું સંક્ષેપમાં આપની સમક્ષ કહીશ.

એમની દેશભક્તિ.

રાનડેના સમાગમમાં આવનાર કોઇપણ જણને એમની ચમત્કારિક મૂર્તિની અંદર રહેલી, પ્રથમ વસ્તુ જે જણાતી તે તેમની શુદ્ધ, પ્રબળ, નિઃસીમ દેશભક્તિ હતી. મારા આખા જન્મારામાં, પોતાના દેશના અને તેના કલ્યાણની વિચારમાં અહોરાત્ર આટલા બધા સંપૂર્ણ નિમગ્ન રહેલા બીજા મેં માત્ર દાદાભાઈ નવરોજીનેજ જોયા છે. એમને હિંદનો ગત કાળ એ મહા અભિમાનનું અને ગ્યોગ્ય અભિમાનનું કારણ હતું; પણ ગતકાળના કરતાંએ એમના વિચાર વર્તમાન અને ભાવીમાં અધિક નિમગ્ન હતા, અને આ વાતજ સુધારાના જૂદાં જૂદાં ક્ષેત્રોમાં એમની અતુલ અદ્ભુત પ્રવૃત્તિનું મૂળ હતી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં આપણા લોકો માટે મોટી મોટી તકો રહેલી છે એમ તથા વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિમાં દેશને માટે કરવાનું કામ અમુક મર્યાદામાં રહીનેજ કરવાનું છે એવું પૂર્ણ અને પાકી રીતે રાનડે સમજ્યા હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે જ્યારે તેઓ કૉલેજમાં હતા ત્યારે તેમના વિચાર કંઇક વધારે ઉન્મત્ત હતા ખરા. સદ્દગત ઝવેરિલાલ-

ભાઇએ એકવાર મને કહ્યું હતું કે તે કાળે રાનડેએ એક નિબંધ લખ્યો હતો તેમાં મરાઠા રાજ્યની સાથે બ્રિટિશ રાજ્યને સરખાવતાં બ્રિટિશ રાજ્યની ખૂબ ધૂળ કાઢી હતી. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તે વેળા સર એલેક્ઝાન્ડર ગ્રાન્ટ હતા–તેમને રાનડેની શકિત માટે બહુ માન હતું અને રાનડે પ્રતિ પ્રીતિ ધરાવતા હતા–તેમણે રાનડેને બોલાવીને કહ્યું: "અબ્યા નાદાન, જે સરકાર તને કેળવણી આપી રહી છે, અને તારા લોકોને માટે આટલું બધું કરી રહી છે તેની તારે વગોવણી કરવી નહિ જોઇએ." અને એ વાતથી પોતે અત્યંત નાખુશ થયા છે એમ દર્શાવવા માટે એમણે રાનડેની સ્કૉલરશિપ છ માસ બંધ કરી હતી. મારે અહીં કહી દેવું જોઇએ કે આ ઠપકાની પાછળ કાંઇપણ કડવાશ રહી ન હતી, કારણ કે રાનડે, સારી જીંદગીભર સર એલેક્ઝાન્ડર માટે ઉંડા ભકિતભાવ અને બહુ માનથીજ બોલતા. વધુ વાંચન અને મનન સાથે વિચાર વધુ પરિપકવ થતા ગયા, દૃષ્ટિ વિશાળ બનતી ગઇ અને થોડા કાળમાં તો રાનડે પોતાનાં જીવનનું મહાલક્ષ્ય સમજ્યા, અને પેલા કાર્યમન્ત્રને પામ્યા, જે કાર્ય મન્ત્રને ગમે તેટલો અન્યાય, વિરોધ કે નિરાશા કદી મોળો પાડી ન શકયા. એમની જીંદગીનો એકપૂરો મનોરથ એ હતો કે સેંકડો વર્ષના પ્રમાદમાંથી હિંદને જાગૃત કરી, તેને સત્ય, ન્યાય, અને સ્વમાન સમજતી, હૃદયની સઘળી ભૂખો સમજતી, ઉદાત્ત આદર્શોથી અનુપ્રાણિત અને મ્હોટાં રાષ્ટ્રીય કાર્યો આદરતી એક મહાન સજીવ પ્રજા બનાવવી. અને એમણે સ્થિર નિશ્ચય કીધો કે હિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે જે સંબંધ જોડાયો છે તે આ મનોરથની સિદ્ધિ માટે પ્રભુએ નિર્મેલી સામગ્રી રૂપ છે. આ તેમનો નિશ્ચય કદી કોઇ પણ સંજોગોમાં ડગ્યો નથી. એમના વિષે ખોટા વિચાર બંધાતા અને એમના અર્થના અનર્થ થતા તોપણ આ નિશ્ચયમાં તો તેઓ દૃઢજ રહ્યા. વારંવાર એઓ એમની આસપાસના માણસોને કહેતા કે જો કે આ રાજ્યમાં વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાંક્ષા માટે ક્ષેત્ર ન્હાનું છે, અને એક એકલી વ્યકિતની શકિતના આવિર્ભાવ માટે બહુ ઓછો અવકાશ છે, છતાં આપણને આપણી સ્થિતિના સત્ય સ્વરૂપનું ભાન થાય, અને આપણે આવેલો અવસર ગુમાવીએ નહિ તો આપણા

જનસમૂહ માટે ઘણી મોટી આશા રહેલી છે, અને આપણી સમક્ષ મ્હોટું ભાવી રહેલું છે.

અને આ પ્રબળ માન્યતાનો વેગ સુધારાનાં ક્ષેત્રમાં રાનડેની સઘળી પ્રવૃત્તિમાં ઉતરતો હતો. માત્ર સત્યના પ્રેમથી અને અસત્ય કે અશુભ પ્રતિ અણગમાથીજ રાનડે સુધારક બન્યા હતા એમ નથી; આ બંને વાનાં હતાં ખરાં; પણ રાનડે પ્રકૃતિથીજ એવા તો નમ્ર અને ક્ષમાશીલ હતા કે કોઈપણ જણની કોઈપણ પ્રકારે લાગણી દૂભવાતી અટકાવાય ત્યાં સુધી તેમની ધાર્મિક માન્યતા કે સામાજિક રૂઢિઓ તરફ વૈર વૃત્તિ ધારણ કરીને તેમનું દિલ દૂભવતા નહિ. જગત્‌ના અને હિંદના ઇતિહાસમાં એવા સુધારકો, મહાન્ સુધારકો, થઇ ગયા છે જેમણે સુધારાનોજ પ્રચાર કીધો છે, અને સત્ય અને સત્યનિષ્ઠાની ખાતર હેરાનગતિ વ્હોરી છે, કારણ કે કોઇપણ કષ્ટે સત્ય પ્રગટ કરવાનો કોઈ દૈવી સત્તાનો આદેશ તેમના કાને પડેલો હોય છે. હું ધારૂં છું કે આવા પુરુષોની સ્થિતિ ન્યારીજ છે–મનુષ્યનાં ભાગ્યમાં લખેલા ઉચ્ચોચ્ચ સ્થાને તેઓ વિરાજે છે. રાનડેની સ્થિતિ આ ન હતી–તેઓ સુધારાનો પ્રચાર કરતા તે એટલાજ કારણથી નહિ કે તેમનું અંતર તેમ કરવાને તેમને આજ્ઞા કરતું, પણ બીજા એ પણ કારણથી કે તેમની બુદ્ધિએ નિશ્ચિત કર્યું હતું કે સુધારા વિના પ્રજા તરીકે આપણું શ્રેય થવું અશક્ય છે. સત્યનીજ ખાતર સત્યનો પ્રચાર કરતા. પુરુષોનાં જીવન ખરી-રીતે સમસ્ત માનવ જાતિ માટે છે, જો કે તેમની વાણી તો અમુક કાળ અને દેશના લોકોનેજ ઉદ્દેશીને થયેલી હોય છે. રાનડેએ તો માત્ર પોતાના દેશને માટે જીવવું અને કામ કરવું એટલામાંજ સંતોષ માન્યો હતો, અને જો કે પર પ્રજાના ઇતિહાસ અને સંસ્થાઓનો તેમણે બહુ ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો, તો પણ તે અભ્યાસ તેમણે તે ઇતિહાસ અને સંસ્થા-ઓમાંથી પોતાના દેશબંધુઓના લાભ માટે બોધ મેળવવાનેજ કીધો હતો. રાનડે અને બીજા મહાન્ સુધારકો વચ્ચેનો આ તાત્વિક ભેદ, રાનડેનું કાર્ય અને રાનડેના ઉપદેશનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવા માટે, સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. દાખલા તરીકે, રાજા રામમોહનરાયે મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ પોતાનો ઝુંડો

રોપ્યો હતો તેનું કારણ એ કે તેમના મને મૂર્તિપૂજા એ સ્વતઃ ભ્રમ મૂલક હતી, સ્વતઃ સત્યની વિરુદ્ધ હતી, અને તે કારણે તેની વિરુદ્ધ પોતાનો પોકાર ઉઠાવવાનું તેમનું કર્તવ્ય હતું. રાનડેએ પણ મૂર્તિ પૂજા વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, પણ તે મુખ્ય એ કારણે કે તેનાથી અધમ અને અવનતિજનક વહેમો ઉત્પન્ન થતા હતા, અને તે વહેમોને પરિણામે નીતિજીવન અને ધર્મજીવનની ઉંચી દશાએ પ્રજાની પ્રગતિ થતી અટકી હતી. આ બાબત, હું તમને ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું કહું છું, કારણ કે રાનડેનું જે વર્તન કેટલીક વાર તેમના મિત્રોને અગમ્ય લાગતું તેનો ઘણો ખુલાસો આમાંથી મળે છે. તમારામાંના કેટલાકને યાદ હશે કે થોડા વર્ષ ઉપર રાનડે તુકારામ, રામદાસ અને એકનાથ સાધુઓનાં જીવન ચરિત્રો ઉપર વ્યાખ્યાન આપવા માટે ઠાકુર્દ્વાર મંદિરમાં ગયેલા ત્યારે પ્રાર્થના સમાજના ઘણા સભાસદો તેમનાથી નારાજ થયા હતા. તે વ્યાખ્યાનોમાં તેઓ જે બોલ્યા હતા તે તો અલબત સમાજના સિદ્ધાન્તોને સંપૂર્ણ અનુકૂળ હતું, પણ તેઓ સમાજના એક અગ્રેસર સભાસદ થઇ મૂર્તિપૂજાનાં સ્થાને લોકોને વ્યાખ્યાન આપવા જાય એ વાતથી ઘણાને માઠું લાગ્યું હતું. અલબત હું એમ નથી કહેવા માગતો કે તે પ્રસંગે તે લોકોને જે લાગ્યું તે ખોટું હતું. કદાચ તેમનાં સ્થાને હું હોત તો મને પણ તેમજ લાગત; પણ રાનડેના મને તો તે વ્યાખ્યાનો એજ મુખ્ય વસ્તુ હતી, વ્યાખ્યાન સ્થાન સાથે કશું લેવા દેવા નહતું. એમને તો પોતાના વિચારો પોતાના દેશબંધુઓને પહોંચાડવા હતા, અને તેમ કરવાની તેમને તક મળતી હોય તો તેઓ જ્યાં ભેગા થયા હોય ત્યાં જઇને તેમ કરવાનો તેમને કશો વાંધો ન હતો.

સમતાયુક્ત મન.

રાનડેમાં બીજી જે વસ્તુ આપણને ખાસ લાગે છે તે એ કે તેઓ આપણા કાળના હિંદવાસીઓમાં સૌથી પ્રૌઢ વિચારક હતા, અને તેમનું મન અદ્દ્ભુત સમતાયુક્ત અને વસ્તુઓનું સર્વતઃ દર્શન કરવાની શક્તિયુક્ત હતું, તથા ન્યાય અને મર્યાદાનો તેમને ઉંડો વિવેક હતો. અનુમાન બાંધવામાં તેઓ કદી ઉતાવળ કરતા નહિ, હમેશાં સપાટીની નીચે જઇ તળીઉં

જોવાનો અને પરિણામ અને કાર્યનાં ગૂઢ કારણો ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમના વિચાર, વિશાળ વાંચન અને અવલોકનના આધારે, અને પરિપકવ મનનનાં પરિણામે બંધાયલા હતા, અને એકવાર બંધાયા પછી તે વિચારો, પોતાના દેશબંધુઓના ધ્યાનમાં એવા તો જોસથી અને ચીવટતાથી તેઓ ઠસાવતા કે, જે જોસ અને ચીવટતા અંતરના ઉંડા નિશ્ચય સિવાય આવી ન શકે. વળી એમનું સર્વદર્શી મન રાષ્ટ્રીય કાર્યનાં સમસ્ત ક્ષેત્ર ઉપર ફરી વળતું, અને જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે યોગ્ય મેળ બેસાડવાની જરૂર સમજતું; આ કારણથી સર્વ દિશામાં સુધારા કરવા માટે એઓ સરખી આતુરતા ધરાવતા થયા હતા, સર્વ હીલચાલોમાં સરખો રસ લેતા થયા હતાઃ પછી તે હીલચાલ, રાજ્ય પ્રકરણી ન્યૂનતાઓ અને રાજ્ય વહીવટની ફરિયાદ દૂર કરવા માટેની હોય યાતો સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનની વિરુદ્ધ કે કાચી વયે માતા થવા વિરુદ્ધની અને વિધવા અને અંત્યજોના દુઃખો નિવારણ કરવા માટેની હોય; યાતો દેશની આર્થિક સ્થિતિ વિષેના ખરા જ્ઞાનના પ્રચાર કરવા માટેની હોય, અથવાતો પૂજાનું સ્વરૂપ વિશુદ્ધ કરવા માટેની કે તેને વધારે સરળ અને આધ્યાત્મિક બનાવવા માટેની હોય. પણ આ સર્વ સુધારાની આવશ્યકતા સ્વીકારતે છતે પણ તેઓની માન્યતા હતી કે, આ સઘળા ઉપરાંત પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના આત્માને નવીન જીવન અર્પવું જોઇએ, જેથી કરીને તેનાં કર્મના સંચાલક હેતુઓ અધિક શુદ્ધ થાય, તેના આદર્શો અધિક ઉન્નત થાય, અને તેનું વ્યાવહારિક જીવન નિર્ભય અને અધિક યોગ્ય આશયો માટે પ્રવૃત્ત થાય. આ વિષય સંબંધે પોતાના ભાવોનો એઓ બહુ નીડરતાથી, ખરા દિલથી અને ચીવટતાથી પ્રચાર કરતા, પણ તે ભાવોને વિચાર કે વાણીની ઉચ્છૃંખલતાથી કદી દૂષિત થવા દેતા નહિ, તેમજ એમના નિશ્ચયોમાં, પોતાને થયેલા દુઃખ કે અન્યાયથી, કદી ફેરફાર થતો નહિ.

ધુળીઆવાળો બનાવ.

તમોરામાં ઘણાકને ખબર હશે કે આશરે પચીશ વર્ષ ઉપર દખ્ખણમાં બહુ ખળભળાટ મચ્યો હતો, અને પૂનાના એક વાસુદેવ બળવંત નામના માણસે સંખ્યાબંધ અજ્ઞાન અનુયાયીઓની ટોળેકરી ધાડપાડીને

અને નિરપરાધી લોકોને લૂટીને છચોક સરકાર વિરુદ્ધ બખેડો ઉઠાવ્યો હતો. સર રિચર્ડ ટેમ્પલની સરકાર કોણ જાણે કેમ માની બેઠી કે આ ધાડપાડુઓને પૂનાના આગેવાન શહેરીઓની દિલસોજી અને ટેકો છે—કારણ, મારા ધારવા પ્રમાણે, એ હશે કે વાસુદેવ બળવંત પૂનાનો બ્રાહ્મણ હતો. જે જે માણસો ઉપર શક ગયો હતો તેમાંના એક રાનડે પણ હતા. આ તો અલબત, એક રાક્ષસી, અને બિલકુલ અણઘટતો શક હતો, કારણ રાનડેને તો વાસુદેવ બળવંતની મારફાડની રીત ગ્રહણ કરવા વિરુદ્ધ એક કાયદાપૂર્વક હીલચાલ પૂનામાં ઉભા કરનાર અને તેના આગેવાન તરીકે સૌ કોઇ જાણતું હતું. છતાં, જ્યારે સને ૧૮૭૯ ના મે મહિનામાં પૂનામાં બે ઇમારતોને કોઈ બદમાશે આગ લગાડી ત્યારે સરકારે તરતજ રાનડેની ધુળીઆ બદલી કરી. આ આગમચ એમની બદલી નાશક થઈ ચૂકેલી હતી; પણ ધુળીઆ પૂનાથી વધારે દૂર હોવાથી વધારે સલામત માનવામાં આવ્યું. અને રજાના દિવસો હતા છતાં પૂના તાબડતોબ છોડી ધુળીઆ જવાનો તેમને હુકમ થયો. સરકારનું આ પગલું એટલું તો વિચિત્ર હતું કે પાછળથી હાઈ કોર્ટે પણ એ બદલી સામે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો; અને ખરી હકીકત એવી છે કે ગુન્હેગારને પકડનાર અને તેની પાસે ગુન્હો કબુલ કરાવનાર તો ખુદ રાનડે પોતેજ હતા. એમના ધુળીઆ ગયા પછી, એમના ખાનગી પત્રવ્યવહારની પણ એકાદ મહિના સુધી ખૂબ તપાસ રાખવામાં આવી. આશ્ચર્યની વાત છે કે તેજ વખતે પૂના તરફથી, આગેવાન ધાડ-પાડુઓએ પોતાની હીલચાલ સંબંધી લખેલા અહેવાલોનાં રૂપમાં એમના ઉપર પત્રો આવવા માંડ્યા. આ પત્રો રાનડેને વાસુદેવ બળવંત સાથે કાંઈ સંબંધ છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે પોલિસે મોકલેલા પત્રો છે એમ રાનડે અનુમાન કર્યા વિના રહ્યા નહિ, અને આવા આવા સર્વ પત્રો હાથમાં આવ્યા કે લાગલાજ તેઓ પોલિસને સ્વાધીન કરવાનું ચૂકયા નહિ. તેમની સાથે જે વર્તન રાખવામાં આવતું હતું તેનાથી તેમને કેટલીકવાર બહુ માઠું લાગતું; આ પ્રમાણે એક મહિનો વીતી ગયો. ત્યાર પછી ત્યાંના એક અંગ્રેજ અમલદાર સાથે એ બાબત રાનડેને વાતચીત થઈ—આ અમલદાર સિવિલ સર્વિસના અમલદાર છે, અને તેમનું નામ લોકો માટે ઉદાર લાગણી

ધરાવવા બદલ આ ઇલાકામાં મશહૂર છે. એમણે જે બન્યું હતું તે બાબત દિલગીરી દર્શાવી, અને રાનડેને ખાતરી આપી કે તેમના વિરુદ્ધ જે શક ધરાવવામાં આવે છે, તે બિનપાયાદાર છે એવી સરકારની ખાતરી થઇ છે. હવે રાનડેને બદલે બીજો કોઇપણ માણસ જે જે વખતે આ પ્રસંગ યાદ આવે તે તે વખતે થોડું ઘણું તપીને બોલ્યા વિના રહેત નહિ. પણ મને સ્મરણ છે કે એકવાર એજ પ્રસંગ વિષે મારી સાથે વાત કરતાં રાનડે આટલું ઉમેરવાને ચૂકયા ન હતાઃ "અરે, આવી ગેરસમજુતી તો વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિમાં વખતો વખત થયા વિના નહિ રહેવાની. ગમે તેમ હો, તો પણ આપણે ભૂલવું જોઇતું નથી કે એમનીજ જગ્યાએ આપણે હોત તો કદાચ એમના કરતાં વધારે માઠી રીતે વર્ત્યા હોત." એમની મક્કમ ન્યાય બુદ્ધિની, તેમજ ગમે તેટલું અંગત દુઃખ બ્રિટિશ રાજ્યના સ્વરૂપ સંબંધી એમની માન્યતા કદી પલટાવે એમ ન હતું એ વાતની, આ કિસ્સો બહુ ઉત્તમ સાખ પૂરે છે. આથી કંઇક જૂદો એક બીજો કિસ્સો નવ વર્ષ ઉપર બન્યો હતો; તેનાથી એક પ્રશ્નમાં સમાયલી સર્વ બાબતો વિચારમાં લેવાની એમને હમેશાં ટેવ હતી એ જણાઇ આવે છે. મદ્રાસ કૉંગ્રેસ અને કૉન્ફરન્સમાંથી અમે પાછા વળતા હતા તે વખતે રસ્તામાં શોલાપુરના સ્ટેશન ઉપર રાનડેનું એક સિવિલિયને અપમાન કીધું; અમે સૌ સેકંડ કલાસમાં બેઠા હતા ત્યાં રાનડે પોતાના ફર્સ્ટ કલાસના ડબ્બામાંથી આવીને બેઠા હતા તેનો લાભ લઇને તે તેમની બેઠક ઉપરથી તેમનું બિછાનું ફેંકી દઈ તે બેઠક પચાવી પડ્યો. રાનડેને આ વાતની ખબર પડતાં, ઠંડે પેટે પોતાના ડબ્બામાં ગયા, અને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના અમારી સાથે ડૉ. ભાંડારકર હતા તેમની જોડેની એક બીજી બેઠક લીધી. સુવાની વખત થઈ એટલે ડૉ. ભાંડારકરનું રાનડેના કરતાં જરા ઓછું વજન હોવાથી તે ઉપલી બેઠક ઉપર ચઢી ગયા અને રાનડેને પોતાની બેઠક આપી. પૂના આવતાં પેલો અંગ્રેજ, જે તે વેળા એક આસિસ્ટંટ જજ હતો, તેને કોણ જાણે કેમ ખબર પડી ગઇ કે જેમનું પોતે અપમાન કર્યું છે તે તો હાઇકોર્ટના જજ રાનડે છે. લાગલોજ તે રાનડેની માફી માગવા જવાનું કરવા લાગ્યો. પણ રાનડે તેને પોતાની તરફ

આવતો જોતાંની સાથેજ તેના તરફ પોતાની પૂંઠ ફેરવી ચાલતા થયા. બીજે દિવસે આ બાબતમાં કાંઇ પગલાં લેવા ધારો છો કે કેમ, એમ મેં તેમને પૂછ્યું. તેઓ બોલ્યાઃ "હોય એતો, એમાં કંઇ હું બહુ જોતો નથી. હું એક વાત કહીશ ને તેની સામે એ ભળતીજ વાત કહેશે, અને ગમે તેમ હોય તોપણ એમાં તે વળી લડવા જવાં શાં?" વળી એમણે મને પૂછ્યું, "વારૂ, એતો ઠીક, પણ આપણેજ આપણું તળીઉં તપાસોની? આવી બાબતમાં આપણે છેક ચોખ્ખા છીએ કે? આ વખતમાં પણ આપણા દેશબંધુઓ-અંત્યજોની સાથે આપણે કેવી રીતે વર્ત્યે છીએ? જે વેળા તેમણે અને આપણે હાથમાં હાથ મિલાવી આપણા દેશને માટે કામ કરવું જોઇએ તે વેળા આપણે આપણા અસલના ઉંચા પણાના હક્કો છોડવા આનાકાની કરીએ છીએ, અને તેમને નીચા ચગદાયલા રાખવાનોજ આગ્રહ ધરીએ છીએ. ત્યારે આપણા તરફ તિરસ્કારથી વર્તતા રાજ્યકર્ત્રી પ્રજાના લોકોને આપણું તળીઉં તપાસી જોશું તો, શી રીતે ઠપકો આપી શકીશું?" "બેશક" એમણે આગળ ચલાવ્યું, " આવા પ્રસંગો બહુ દુઃખદાયક અને નામોશી ભરેલા છે અને તેનાથી આપણી માન્યતા અને શ્રદ્ધા બહુ કઠણ કસોટીએ ચઢે છે, એ સાચું. પણ આવા કડવા પ્રસંગોનો ઉત્તમ ઉપયોગ તો આપણે એજ કરી શકીએ કે આપણે આપણા કર્તવ્યમાં વધારે દિલ રાખવું અને ચીવટ રાખવી."

એમની કાર્યપરાયણતા.

રાનડેની બીજી ખાસ ખાસીઅત એ હતી કે એમને કામ ઉપર ભારે શ્રદ્ધા હતી. એ મહાપુરુષે પોતાની જીંદગીમાં જેટલું કામ કર્યું તેનો ખ્યાલ કરતાં આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, આપણે આભા બનીએ છીએ. તેમનું જબ્બરદસ્ત મગજ નિરંતર જ્ઞાન મેળવવામાં મશગુલ રહેતું અને આ દેશમાં ક્વચિતજ જોવામાં આવેલા એવા ઉત્સાહ અને નિશ્ચયબળથી તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવામાં પણ મશગુલ હતું. કામ કરવાની શક્તિ તેમની અલૌકિક હતી એટલુંજ નહિ પણ તેમાં તેઓ એવી તો ભારે મઝા માનતા, કે તેમાં તેઓ મસ્ત હોય એમ લાગતું. કામમાંજ એઓ રહેતા, કામમાંજ

એઓ મ્હાલતા, અને કામમાંજ પોતાના આત્માને જોતા. તેઓ કહેતા કે પ્રમાદ એ તો આ સમયે આપણો પરમ શત્રુ છે. ખોટા વિચારો તેઓ સાંખી શકતા; ઉંધી પ્રવૃત્તિ તેઓ સાંખી શકતા; પણ પ્રમાદથી એમનું દિલ બહુજ દૂભાતું, કારણ સૌ કરતાં પ્રમાદજ જીતવો અઘરો છે એમ એઓને લાગતું. ઘણુંખરૂં કામ તેઓ એક પવિત્ર કર્તવ્ય છે એમ માનીનેજ હાથ ધરતા. એમની જીંદગીમાં એમણે કેટલું કામ આટોપ્યું છે તેનો જરા ખ્યાલ કરો! ઠેઠ સુધી સરકારી કામ તો તેમનું ભારે હતુંજ; પણ તેને લીધે જૂદાજૂદા ક્ષેત્રોમાં દેશને માટે, એક અર્ધો ડઝન ભેગા મળી કામ કરે તેના કરતાં વધારે કામ કરતા તેઓ અટકયા નથી. તેમને જે જે વિષયોમાં રસ પડતો તેની મર્યાદા પણ કેટલી વિશાળ હતી— તત્ત્વાભ્યાસ, ધર્મશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, એ સૌમાં તેમને સરખો રસ પડતો. આ સર્વ વિષયો સંબંધી તેમનું વાંચન વિશાળ હતું, અને દિનપ્રતિદિન તે સંબંધી જે કાંઈ નવીન જણાતું તે બને તેટલે અંશે તેઓ જાણવાનો પ્રયત્ન કરતા. તેમની રાજ-પ્રકરણી પ્રવૃત્તિ જોશું તો સૌ કોઈ જાણે છે કે લગભગ પા સૈકા સુધી પૂના સાર્વજનિક સભાના તેઓ દેવતા હતા. સભાની જાહોજલાલીના દિવસમાં તેનું સઘળું ઉત્કૃષ્ટ કામ કાંતો સીધું તેમના હાથેજ થતું કે તેમના હાથમાંથી અચૂક પસાર થતું. સભાનું ત્રિમાસિક સત્તર વર્ષ ચાલ્યું તે દરમ્યાન તેમાંના બે તૃતીયાંશ લેખો તેમણેજ લખ્યા હતા. સભાની દોરી જ્યારે એમના હાથમાં હતી ત્યારે સભાએ દેશના રાજકીય મંડળોમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને અનેક વર્ષ સુધી તેના તરફથી જે કાંઈ લખાણ જતું તેનું બીજી કોઇપણ દેશી સંસ્થાનાં લખાણ કરતાં સરકારમાં વધુ વજન પડતું, એ પણ સૌ સ્વીકારે છે. તેમણે કૉલેજ છોડી તે દિવસથી તે તેમનાં મરણ પર્યંત સંસાર સુધારાનાં ક્ષેત્રમાં તેમણે અથાગ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી હતી. વારંવાર લેખોથી, ભાષણથી, ચર્ચાથી, સલાહથી અને મદદથી તેઓ તેમના કાળની સર્વ સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં અગ્રેસર ભાગ લેતા. સંસાર સુધારાં પરિષદ્‌ના તેઓ પિતા અને સ્થાપક હતા; એવી શ્રદ્ધાથી તેને માટે કામ કરતા કે દેવો અને મનુષ્યો નિરખી

રહે ! ધાર્મિક સુધારામાં પણ તેઓ ઊંડો અને સ્થાયી રસ લેતા, અને તેમનાં કેટલાંક ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોમાં મેં જે જવાહીર જોયુંછે તેથી અધિક મેં બીજાં કોઈમાં જોયું નથી. તેઓ એક પ્રૌઢ વિચારક હતા, અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો ઉપર વારંવાર લખતા, અને હિંદી અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી એમના લેખો તો એવા છે કે તેમાંથી, અર્થશાસ્ત્રનું પોતાનું જ્ઞાન હિંદની વ્યાવહારિક સ્થિતિને લાગુ પાડવાને ઇચ્છતા અભ્યાસકોને અમૂલ્ય સૂચના મળે એમ છે. પૂનામાં કેટલાંક વર્ષ જે ઔદ્યોગિક પરિષદ્ મળતી તેના, અને લૉર્ડ રેના વખતમાં ભરાયલા ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનના તેઓ એક મુખ્ય પ્રણેતા હતા. અને ગયા વીશ વર્ષ દરમ્યાન પૂનામાં જે જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારિક કામો હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે તેમને એમના તરફથી પુષ્કળ ઉત્તેજન, સલાહ અને સાહાય્ય મળી છે. આપણે માટે એઓ મરાઠાઓનો ઇતિહાસ મૂકી ગયા છે, જો કે દુર્ભાગ્યની વાત છે કે તે અપૂર્ણ રહ્યો છે. મુંબઇમાં હતા તે દરમ્યાન યુનિવર્સિટીનાં કામકાજમાં તેઓ અગ્રેસર ભાગ લેતા, અને સિન્ડિકેટમાં તેમણે કરેલાં કામ સંબંધે સદ્‌ગત ન્યાયમૂર્તિ મિ. કૅન્ડીએ સ્વેચ્છાથી સબળ સાખ પૂરી છે. આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત રાનડે હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગોમાંના પોતાના અસંખ્ય મિત્રો અને અનુયાયીઓ સાથે મહાભારત પત્ર વ્યવહાર ચલાવતા. અનેક વર્ષો સુધી પ્રતિદિવસ વીશ ઉપરાંત પત્રો એઓએ વાંચ્યા છે, અને તેના ઉત્તર આપ્યા છે, અને આમાં ઘર સંબંધી છેક સામાન્યથી માંડીને મોટી રાજ્ય પ્રકરણી, એવી બહુવિધ બાબતો ચર્ચાતી. સારા હિંદુસ્તાનના હરેકે હરેક ખરા દિલથી કામ કરનાર સાથે એઓ સંબંધ રાખતા,—ખરા દિલથી કામ કરનાર કોઇ એમને મળતો ત્યારે એમનું હૈયું આનંદથી ઉભરાતું—આવા માણસને એઓ અચૂક પરખી લેતા, અને પછી હમેશ તેમની સાથે વ્યવહાર ચાલુ રાખતા. પણ એમણે કામ કર્યું છે તેનું પરિમાણજ આપણું માન જાગૃત કરેછે એમ નથી. જે ભાવથી એ કામ તેઓ કરતા તેને માટે કાંઇ કહેવાય તો તે એટલુંજ કે તેતો તે કામના કરતાં એ ન્યારો હતો!

એમનો આશાવાદ.

રાનડેની પ્રબળ આશાવંતતા વિષે અનેક ભાષણકર્તા અને લેખકોએ કંઇક કંઇક કહ્યું છે, અને તેઓએ એ માન્યતાને એમના મનોબંધારણનું એક અંગ માનીછે. બેશક, કેટલેક અંશે તેમજ હતું. એમનો સ્વભાવ અંતરથી બહુ આશાવંત હતો. આ આશાવંત સ્વભાવને લીધેજ હિંદના કોઇપિણ ભાગમાં જણાતી પ્રગતિની રડીખડી નિશાની પણ એમનાં ધ્યાનમાં આવતી તો તેને તે ગણનામાં લેતા. કેટલેક અંશે એમની આશાવંતતાનું કારણ એ હતું કે બીજાના કરતાં એમની દૃષ્ટિમર્યાદા વિશાળ હતી–બીજાઓ જ્યારે મેદાનની સપાટી ઉપરજ ઉભા રહીને જોતા ત્યારે તેઓ જાણે પર્વતના શિખરે ચઢીને જોતા. પણ મને તો હમેશાં એમજ લાગતું કે એમણે કદી આશાનો ત્યાગ ન કર્યો તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે તેઓ પ્રૌઢ કર્મયોગી હતા. જેઓ કામ કરતા નથી, જેઓ કામનું ગૌરવ અને શક્તિ સમજતા નથી, તેઓજ નિરાશાના પાઠ ભણાવેછે. રાનડેની સોએ ટકા ખાતરી હતી કે જો આપણા લોકો ખરા દિલથી કામ કરે તો તેમનું ભવિષ્ય તેમના હાથમાંજ છે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિની પ્રથમ શરત એઓ કામ ગણતા, અને સંપૂર્ણ યશ–ભરી રીતે તે શરત પોતે પૂરી કરી હતી, એટલે તેમનું મન કદી નિરાશાના વિચારથી નીચું નમતું નહિ. બાર વર્ષ ઉપર સંસારસુધારા પરિષદ્ અને તેની અપ્રિયતા સંબંધે વાતો કરતાં મારાથી તેમને પૂછાઇ ગયું કે ‘ જ્યારે સંસાર સુધારાના મોટમોટા હિમાયતીઓ ઠંડા થઈ બેઠા છે ત્યારે પરિષદ્‌નાં કામમાં આપની શ્રદ્ધા કેમ ટકી રહી છે ? ’ અને કહ્યું કે સભાઓ ભરી ઠરાવો પસાર કરવાના પોલંપોલથી કશું વળવાનું નથી. મારા તરફ ફરી રાનડે બોલ્યા: “ કામ પોલંપોલ નથી, આ લોકોની શ્રદ્ધા પોલંપોલ છે. ” જરા રહીને બોલ્યા: “ થોડાં વર્ષ થોભો. એક વખત એવો આવતો મને જણાય છે, કે જ્યારે લોકો, કૉંગ્રેસ, જે આજ આટલો બધો ઉત્સાહ જાગૃત કરીરહી છે, તેને માટે પણ એજ પ્રશ્ન પૂછશે. આપણી પ્રજામાંજ કંઇક એવું છે, જે તેને સતત શ્રમ કરતાં પાછી પાડે છે. ” કાંઇપિણ જોવા જેવાં ફળ મેળવવાં હોય તો શાંતિથી અને

બિલકુલ કંટાળ્યા વિના કામ કરવાની જરૂર છે એવો રાનડેએ પોતાને માટે તો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. સને—હું ધારૂં છું કે—૧૮૯૧માં એમણે મને એક વચન કહેલું તે મારા સ્મરણમાં હજી ચોંટી રહ્યું છે. તે વર્ષે શોલાપુર અને બીજાપુર જીલ્લામાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો. આ જીલ્લાઓની સ્થિતિ સંબંધી સાર્વજનિક સભા જેનો હું સેક્રેટરી હતો, તેણે પુષ્કળ માહિતી ભેગી કરી હતી, અને તે સંબંધે યોગ્ય સમયમાં સરકારને અરજ રજુ કરવામાં આવી હતી. આ અરજ તૈયાર કરવામાં અમે પુષ્કળ શ્રમ લીધો હતો અને પુષ્કળ વિચાર કીધો હતો. પણ સરકારે તો બે લીટીનો જવાબ વાળ્યો, એટલુંજ કહીને કે તમે લખેલી હકીકત અમે ધ્યાનમાં લીધી છે. હું આ પત્ર વાંચી બહુ નિરાશ થયો અને બીજે દિવસે સાંઝે રાનડે સાથે ફરવા જતાં મેં તેમને પૂછ્યું જ્યારે સરકાર ‘ અમે તમારા પત્રમાં લખેલી હકીકત ધ્યાનમાં લીધી છે ’ એટલુંજ લખવાની દરકાર કરે છે, ત્યારે આ બધો પરિશ્રમ ઉઠાવી આ અરજો ઘડીને કરવું છે શું ? એમણે કહ્યું: આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આપણી સ્થિતિ શું છે તેની તમને ખબર નથી. આ અરજીઓ તો નામનીજ સરકારને મોકલવામાં આવે છે; ખરી રીતે તો તે લોકોનેજ મોકલવામાં આવે છે, એવા હેતુથી કે આવી બાબતમાં તેઓ વિચારતાં શીખે. આ કામતો કાંઇપણ ફળની આશા વિના અનેક વર્ષ કર્યા કરવાનું જ છે, કારણ આ જાતનાં રાજકાજ આ દેશમાં તો નવાંજ છે. અને વારૂ, સરકાર આપણે કહીએ તેટલું ધ્યાનમાં લે તે એ કાંઇક તો છેજ. ”

રાનડેનાં કામનુ બીજું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું લક્ષણ એ હતું કે તેઓ ગમે તે કામ કરવાનું હોય તે કરવાને તૈયાર થઈ જતા. મંદિર બાંધવામાં, મુખ્ય શિલ્પીનુંજ કામ પોતાને સોંપવામાં આવે એવો તેમનો આગ્રહ ન હતો; ખાંધ પર ઈંટ અને પથ્થર વહેવાને પણ તેઓ રાજી હતા, અને તેમ કર્યે મંદિર બંધાયા વિના રહ્યું નહિ. લોકોપયોગી કામ કરવામાં, અંગત ન્હાનપ સાંખી લેવાથી જો સાર્વજનિક હિત સધાતું હોય તો તેમ કરવાને તેઓ તૈયાર હતા. સને ૧૮૮૫ માં હું પૂના ગયો ત્યાર પછી થોડાજ માસમાં આ વાતનો એક જાણવા જેવો દાખલો જોવામાં આવ્યો.

તે વર્ષે લૉર્ડ રિપનના ઉદાર કાયદા પ્રસાણે આપણા મ્યુનિસિપાલ બોર્ડોનું બંધારણ નવું રચાયું હતું. ચૂંટણીની પ્રથા પ્રથમ વારજ દાખલા થઈ હતી, અને પૂનામાં થયેલી ચૂંટણીમાં લોકોને અજબ રસ પડયો હતો. તે વર્ષ અગાઉ પૂનામાં મ્યુનિસિપાલીટીનું કામકાજ લગભગ સરકારીજ હતું, અને રાનડેની ખાસ ઇચ્છા હતી કે નવા બોર્ડમાં લોકનિયુકત સભાસદોને શહેરનો વહીવટ ચલાવવાની તક મળે. દુર્ભાગ્યે પૂનાના એક બીજા પ્રસિદ્ધ નાગરિક—સદ્દગત રા. કુણ્ટે—સરકાર પક્ષને મજબુત ટેકો આપવાને આગળ પડ્યા. રાનડે અને કુણ્ટે પ્રથમથીજ એક વર્ગમાં ભણુતા હોઈ બાળપણુથીજ ખાસ દોસ્ત હતા, પણ જૂની વ્યવસ્થાનો કુણ્ટેએ જે પક્ષ લીધો તેની વિરુદ્ધ રાનડેએ સખ્ત સપાટો લગાવ્યો, અને કુણ્ટે, જોસદાર બોલનારા હતા એટલે તેમણ લોક પક્ષની વિરુદ્ધ વૉર્ડ વૉર્ડમાં સભાએ કરવાનું ઠરાવ્યું. થોડો વખત તો ખૂબ રસાકસી ચાલી; અને એવું જણાયું કે સરકાર કદાચ તે વેળા ચાલી રહેલા ઝગડાનો અનર્થ કરશે. આ કારણથી રાનડેએ કુણ્ટેની સાથે સમાધાન કરી લેવું યોગ્ય ધાર્યું અને તે હેતુથી, કુણ્ટે લગભગ દરેક સભામાં રાનડેની સામે ઘણીજ સખ્ત અંગત ટીકા કરતા એમ જણાયલું હતું છતાં તેમની એક સભામાં રાનડે ગયા. એ સભા શસ્તે પેઠમાં મળી હતી. એક ખાનગી ઘરના ખંડમાં સૌ ભેગા થયા હતા; અમે સૌ ભોંય ઉપર બેઠા હતા અને કુણ્ટે ખંડને એક છેડેથી અમોને ભાષણ આપતા હતા; બારણું બીજે છેડે હતું. કુણ્ટે કેટલોક વાર બોલ્યા બાદ અચાનક બારણામાંથી રાનડેની મૂર્તિ આવતી જણાઇ. આવીને અમો સૌની માફક બારણા પાસે ભોંય ઉપર તેઓ પણ બેસી ગયા. કુણ્ટેએ તરતજ તેમના તરફ એટલે લગભગ સઘળા શ્રોતાઓ તરફ, પૂંઠ ફેરવી અને ભીંત તરફ જોઇને કેટલાક શબ્દ બોલી પોતાનું ભાષણ અચાનક બંધ કીધું. એઓ બેઠા પછી રાનડે પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને તેની પાસે બેઠા. સભા વિસર્જન થયા પછી, રાનડેએ કુણ્ટેને પોતાની ગાડીમાં બેસીને ફરવા આવવાની વિનંતિ કરી. પણ કુણ્ટે કરડાકીથી બોલ્યા: “મારે નથી આવવું તમારી ગાડીમાં”, અને પોતાની ગાડીમાં બેસી ગયા. પરંતુ

રાનડે ધીમે ધીમે તેમની પાછળ ગયા, અને “ વારૂ, તમે મારી ગાડીમાં નહિ આવશો તો હું તમારી ગાડીમાં આવીશ ” એમ કહીને તેઓ કુણ્ટેની ગાડીમાં બેસી ગયા. આ પછી તો કુણ્ટે રાનડેને કાઢી શકયા નહિ, અને બંને જણા લાંબે સુધી ફરવા ગયા અને પાછા આવતાં સુધીમાંજ સઘળી વાતનું સંતોષકારક નિરાકરણ થઈ ગયું. કુણ્ટેનો ક્રોધ શમ્યો અને લોકપક્ષ સામે તેમનો વિરોધ પણ બધો વાળી લેવામાં આવ્યો.

એમની સાધુતા.

અત્યાર સુધીમાં હું રાનડેની સર્વગ્રાહી બુદ્ધિ, સમતાયુકત મન, સ્વદેશભકિત અને મહા કાર્યપરાયણતા વિષે કહી ગયો. હવે એકાદ શબ્દ હું એમના સ્વભાવની ઉદાત્તતા વિષે કહીશ—એમની સાધુતા વિષે કહીશ. એમની ભારે બુદ્ધિ શકિતના કરતાં એમની એ સાધુતાથી એઓ આખા દેશમાંના અનેકાઅનેક બંધુઓનું ભકિતયુકત સન્માન અને અનુરાગ મેળવી શકયા હતા. લેશમાત્ર અત્યુકિત વિના હું કહી શકું છું કે જે યુવકવર્ગ એમના અંગત સમાગમમાં આવતો તેમને કોઇ પવિત્રાત્મા સમક્ષ આવ્યા જેવું લાગતું. અને તેઓ તેમના સંગમાં હોય તેટલીવાર કાંઈ અધમ ઉચ્ચારતા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ અયોગ્ય વિચાર કરતાં પણ તેઓ ડરતા. મારા જન્મારામાં મારા ઉપર આવી અસર બીજા કોઇએ કીધી હોય તો તે માત્ર દાદાભાઇ નવરોજીએ. રાનડેના મોટા ગુણોમાં બહુ પ્રધાન ગુણ, તેમનો સંપૂર્ણ અણિશુદ્ધ નિઃસ્વાર્થતા, હતો. હું તમને કહી ગયો છું કે તેઓ અનેક ક્ષેત્રોમાં અનવરત કામ કરતા, છતાં તે માટે લવલેશ બુજની તેમણે કદી અપેક્ષા રાખી નથી, કદી તેમણે આ કે પેલા માટે મને લોકો સારો કહેશે કે નહિ એવો વિચાર કર્યો નથી. ખરેખર, પોતાનું કામ, રાજકીયજ નહિ, પણ હરેક પ્રકારનું કામ, કોઇની પાછળ રહીને કરવાથી તેમને જેટલો આનંદ લાગતો તેટલો કશાથી લાગતો નહિ. એમની મોટી કાળજી અધિક અધિક માણસોને દેશકાર્યમાં હોંસ લેતા અને જોડાતા કરવાની હતી. હું નથી માનતો કે કોઇએ રાનડેને ‘ મેં આ કીધું, મેં પેલું કીધું ’ એમ કદી કહેતા સાંભળ્યા હશે. પ્રથમ પુરુષ એક

વચન જાણે એમના શબ્દકોશમાંજ ન હતું. એઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી જે નમ્રતાની એમણે તાલીમ લીધાકીધીછે તે વળી એમનો એક બીજો મોટો ગુણ. સ્વભાવેજ તેઓ બહુ લાગણીવાળા હતા, કોઈપણ પ્રકારના કે રીતના અન્યાય વા નીચતાથી એમને બહુ લાગી આવતું. પણ પોતાને તાલીમ આપવાના તેમના નિરંતર પ્રયાસથી અતિશય કસોટીના પ્રસંગે પણ તેઓ પોતાની શાંતિ જાળવી શકતા. જે કામ કર્યું છે તે ખરા દિલથી કર્યું છે એવા અંતરમાં વળેલા કરારને લીધે સામાન્ય રીતે એમનાં મનની સ્થિતિ શાંત આનંદ ભરી રહેતી એ ખરૂં. પણ જ્યારે કોઈ વસ્તુથી તેઓ બહુ નારાજ થતા, અથવા કોઈનાથી અસંતુષ્ટ થતા, કે બીજા કારણોથી તેમનું દિલ દુભાતું, ત્યારે પણ એમને સારી પેઠે ન ઓળખનાર કોઇ તે અંતર્વેદનાનું ચિન્હ એમના મુખ ઉપર વર્તી શકતા નહિ. અને કદી કોઈપણ જણે, એમના નિકટમાં નિકટ માણસે પણ, જેણે એમને અંગત હાનિ પહોંચાડી હોય તેની વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ફરિયાદનો કાઢતા એમને સાંભળ્યા નથી. પોતાના ઉપર વર્તમાન પત્રોમાં કરવામાં આવતા સર્વ પ્રહારો કાળજીપૂર્વક પોતાને વાંચી સંભળાવવામાં આવે એવો તેઓનો આગ્રહ હતો. એક વા અન્ય પ્રકારે તેઓ લોકોની નજરમાં હરહમેશ આવ્યાજ કરતા, અને આથી કરીને પ્રતિદિવસ મિત્રભાવે કે અમિત્રભાવે તેમના વિચારો પુષ્કળ ટીકાના વિષય થતા. જે લેખોમાં એમની પ્રશંસાત્મક નોંધ લેવામાં આવતી તે એ હમેશાં પૂરી વાંચી જતા નહિ—હું આ જાણું છું, કારણ કેટલીકવાર મારે તેમને વર્તમાન પત્રો વાંચી સંભળાવવાં પડતાં હતાં, તેઓ જાતે તે ભાગ્યેજ વાંચતા, કારણ તેમની આંખ નબળી હતી. પણ સઘળી વિરુદ્ધ ટીકા તો તેઓ વંચાવી સાંભળવાને ચૂકતા નહિ. તેમાંથી કાંઈ વિચારનો પોતે સ્વીકાર કરી શકે એમ છે કે કેમ તે તે જાણવા માગતા. અને ગમે તે પ્રસંગે, જેટલું સાંભળતા તેમાં દુઃખ થાય એત્રા સિવાય બીજું કાંઈ ન હોય તોપણ, તે દુઃખથી તાલીમ મળે છે એટલી તેની કીંમત તો હતીજ. આ પ્રસંગે એક એમના બીજા મોટા ગુણનું નિવેદન કરીશ. એ ગુણ આશ્રિતને—ખાસ કરીને નિરાધાર અને સંતાપિતને—સાહાય્ય આપવાની એમની તત્પરતા. સઘળા, કોઇપણ જણ—રંકમાં રંકપણ—દહાડામાં

ગમે તે ઘડીએ તેમને મળવા જઈ શકતો. કોઇપણુ જણુને પોતાના પત્રનો તેમની પાસે ઉત્તર ન મળ્યો એવું કદી બન્યું નથી. સૌ કોઇને શાંતિથી તેઓ સાંભળતાં, પછી તેને પોતે મદદ કરી શકે કે નહિ તે વાત જૂદી. આતો, ખરેખર, એમનું એક ધર્મકૃત્ય હતું. સને ૧૮૯૭ ની અમરાવતીની કૉંગ્રેસમાંથી આ બાજુ અમે પાછા વળતા હતા ત્યારે એક રાતે અમારા ડબ્બામાં હું અને એઓજ માત્ર હતા. મળશ્કે ચારેક વાગે ડબ્બામાં કંઇક ગાન સાંભળી હું જાગ્યો, અને જોઉં છું તો રાનડે બેસીને તુકારામના બે અભંગો વારેવારે ગાતા હતા, અને સાથે તાળીથી તાલ દેતા હતા. કંઠ કંઈ બહુ મધુર નહતો, પણુ જે ઉમળકાથી એઓ ગાતા હતા તે એવો તો ભારે હતો કે મને રોમેરોમ અસર થઇ, અને મારાથી પણુ બેસીને સાંભળ્યા વિના રહેવાયું નહિ. તે અભંગો આઃ

जे कां रंजले गांजले । त्यांसी ह्मणे जो आपुले ।
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥
करिं मस्तक ठेंगणा । लागे संताच्या चरणा ।
जरि व्हावा तुज देव । तरि हा सुलभ उपाय ॥

"દુઃખે ટળવળતાં રઝળતાંને જે પોતાનાં માને છે તેને ખરો સાધુ સમજવો, તેમાંજ દેવનો વાસો છે એમ જાણુવું. રાંક થઇને સંતોને ચરણુ નમોઃ પ્રભુને મેળવવાનો આ સહેલો ઉપાય છે."

આ અંભગ હું બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો ત્યારે એમાં રહેલો બોધ પોતાનાં જીવનમાં ઉતારવાનો કેવો ભારે પ્રયાસ રાનડેએ કર્યો હતો, તેમજ તેમાં જે જીવનસૂત્ર કથાતું હતું તે કેવું સરલ છતાં ગૌરવયુક્ત હતું તેનો મને ખ્યાલ આવ્યા વિના ન રહ્યો ! મારા પોતાના જીવનની એ એક ધન્ય ઘડી હતી. એ પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાંથી કદી ખસનાર નથી.

એમનો જીવન સંદેશ.

સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો, રાનડેમાં મને જે જે ખાસ લાગ્યું છે તે વિષે બન્યું તેટલી સંક્ષિપ્ત રીતે મેં આપને કહ્યું. હું માનું છું, કે લગભગ ત્રીશ વર્ષ પર્યંત આપણા ઉચ્ચોચ્ચ વિચાર અને ઉચ્ચોચ્ચ મનો-

રથોના તેઓ પ્રતિનિધિ રૂપ હતા, અને તેમના જેવા બીજા આપણને મળતાં તો કંઇ કાળ વહી જશે. રાનડે નવા શતકના આરંભમાં વિદેહ થયા છે એમાં એ કાંઇક ભેદ રહેલો છે; જે શતક આપણે માટે આશા અને ઉત્તેજન ભર્યો શરૂ થાત તેણે આપણને ઉંડી ગમગીનિ અને ગ્લાનિમાં નિમગ્ન જોયાછે. તે શાંત, શ્રદ્ધાયુકત, આશાયુકત વાણી આજે કાળની નિઃસીમ નિઃશબ્દમાં વિલીન થઇ છે, જો કે આ ઘડીએ જ તેની આપણને બહુ મોટી ભૂખ હતી. આપણા કેટલાક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તાઓનાં મનમાં એક પ્રકારની નિરાશા જામવા માંડીછે. હાલની વિકટ ઘડીએ આપણી શ્રદ્ધાને ડગાવે અને આવી નિરાશા ઉત્પન્ન કરે એવું ઘણુંએછે એ હું સ્વીકારૂ છું. આપણા વચલા અને નીચલા વર્ગના લોકોની સ્થિતિ દેશના ઘણા ભાગોમાં ધીમે ધીમે પણ હરહમેશ અધિક અધિક નબળી થતી જાયછે. અને હાલ આપણે જે મહાયુદ્ધમાં મચેલા છીએ તેમાં અનેક દિશાએ આપણી હાનિ થતી ચાલી છે. પણ મને ખાતરી છે કે એ રડયું ખડયું વાદળું તો ચાલ્યું જનાર છે, અને ગમે તેમ હોય તોપણ જો આવી નિરાશાને અધીન થઇએ તો, રાનડેએ આપણે માટે જે કાર્ય કીધું છે અને આપણે માટે જે વારસો મૂકી ગયા છે તેને માટે આપણે આપણી અયોગ્યતા દાખવીએ છીએ. એઓનો દેહ પડ્યો ત્યારે આપણે એમને માટે કેટલું રોયા હતા તે તમોને ખબર છે. આ દેશમાં આટલો સાર્વત્રિક શોક અગાઉ કદી જોવામાં આવ્યો ન હતો. જાણે દેશના ઉપર શોકનું એક મહા મોજું ફરી વળ્યું હતું, અને સમસ્ત દેશમાં પ્રત્યેક જણ, ઉચનીચ, રંક રાયને તેની સરખી અસર થઈ હતી. પણ માત્ર તેમનાથી પડેલી ખોટ માટે રડવામાંજ આપણી કૃતકૃત્યતા નથી. એમનો જીવન સંદેશ આપણે, અને ખાસ કરીને આપણા યુવાનોએ પવિત્ર અને બંધનકારક સમજવો જોઇએ. જે સિદ્ધાન્તો માટે એમણે એમની ઉમ્મર ગુજારી—સૌને માટે અધિક સમાનતા, અને મનુષ્ય તરીકે મનુષ્યના ગૌરવનો સ્વીકાર,—તે કોઇ કોઈવાર ગમે તેટલી નિરાશા કેમ નહિ થાય તોયે અંતે સફળ થયા વિના રહેનાર નથી. પણ તે સફળતા સત્વર આણવા માટે આપણે સૌ મથી શકીએ એમ છે. અને આમાંજ આપણી જીંદગીનું ખરૂં

ગૌરવ રહેલું છેઃ "માતૃભૂમિને માટે કર્મ અને આત્મ ભોગ." રાનડે આપણે માટે આ સંદેશ મૂકી ગયા છે. અને મિત્રો, આપણી માતૃભૂમિની વર્તમાન સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તોપણુ તે આપણા ઉત્તમોત્તમ કર્મની અધિકારી છે, આપણા ઉચ્ચોચ્ચ આત્મભોગની અધિકારી છે. એકવાર, પ્રજાનાં જીવનમાં જે કાંઇ મોટું અને ઉમદા ગણાય તેની તે ભૂમિ હતી—ઉમદા ધર્મની, ઉમદા તત્ત્વદર્શનની, સાહિત્યની અને સર્વ પ્રકારની કલાની તે ભૂમિ હતી. આ મોટો વારસો આપણો છેઃ અને જો આપણે એટલું લક્ષમાં રાખીએ અને તેનાથી આપણા શિર ઉપર પડતી ભારે જવાબદારી લક્ષમાં રાખીએ, જો આપણે પોતાના આત્મા સાથે સાચા રહીએ, અને આપણા સદ્દગત ગુરુના ભાવથી એ ભૂમિને માટે જીવન વ્યતીત કરવાને અને કામ કરવાને તૈયાર થઇએ તો તેનું ભાવી તેના ભૂતને અણુછાજતું થશે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે.

(૨)

[સને ૧૯૦૪ ના જુલાઇની ૨૪ મી ને વાર રવિએ માઇલાપોર (મદ્રાસ) માં રાનડે લાઈબ્રેરી અને સાઉથ ઈંડિયન એસોસિએશનનો પાયો નાંખવા માટે નામદાર ગોખલેને આમન્ત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમ કરતાં, તેમણે નીચે પ્રમાણેના ઉદ્‌ગાર પ્રકટ કર્યાં હતા.]

અધ્યક્ષ સાહેબ અને સદ્‌ગૃહસ્થો, આ સ્મારકનો પાયો નાંખવાનું મને કહીને એ સ્મારકની યોજનાના પ્રણેતાઓએ મને જે મ્હોટું માન આપ્યું છે તે બદલ હું તેમનો ખરા દિલથી જેટલો આભાર માનું - તેટલો ઓછો છે. આ કાર્ય કરવાનું મને સોંપવાની આપની ઇચ્છાની મને જ્યારે જાણ થઈ ત્યારે ખરે મને બહુ આશ્ચર્ય થયું: એટલા માટે કે મારા પોતા તરફની આપની મમતાને લીધે કેટલીક ચોક્કસ વ્યવહારની બાબતો પણ તમે વિસરી ગયા, અને સમાજમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાને જેઓ વિરાજેલા હોય અથવા તો દેશની સેવા કરતાં જેમને પળીઆં આવ્યાં હોય તેવાઓ માટે ખરી રીતે જે કાર્ય સામાન્યતઃ ઠરેલું છે, તે કાર્ય લોક સેવામાં હજી બહુ થોડાં વર્ષ જોયાં છે એવા મને આપે સોંપ્યું. છતાં, હું તેમ કરવાનું માથા ઉપરથી કાઢી નાંખું તો તમારી સઘળી તજવીજ ધોવાઈ જાય, અને તમોને હું અગવડમાં નાંખું એવા ભયથીજ, જે કાર્ય માટે હું અયોગ્ય છું તે કાર્ય કરવા માટે, ન છૂટકે, હું અત્યારે તમારી સન્મુખ ઉભો છું.

સદ્‌ગૃહસ્થો, હું એક મરાઠો છું, અને આપણા દેશમાં ગુરુના ચરણ આગળ બેસી અભ્યાસ કરવાની જે બાર વર્ષની અવધિ ઠરેલી છે તેના કરતાં પણ અધિક કાળ રાનડેના ચરણ આગળ બેસવાનું મને સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે મને તો બહુ આનંદ અને અભિમાન થાય છે કે આવા પ્રકારનું એક સ્મારક દક્ષિણ પ્રાંતમાં આવેલા આ રાજનગરમાં મારા ગુરુના માનમાં ઉભું થાય છે. મુંબઇ તરફ તો અમે એમને માટે સ્મારકો ઉભાં કરી રહ્યા છીએ. પ્રથમ

તો મુંબઇમાં એક એવી તજવીજ ચાલી રહી છે, ૨૦,૦૦૦ જેટલા રૂપીઆ ભેગા થઇ ચૂકયા છે, અને મારા સમજવા પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ રાનડેની એક મૂર્તિ ઉભી કરવામાં થશે. વળી પૂનામાં એવી બીજી તજવીજ ચાલે છે. અને ત્યાં તો અમારૂં ફંડ લાખ રૂપીઆથી પણ વધી જશે એવી વકી છે, અને તેમાંથી આર્થિક પ્રશ્નોના અભ્યાસના ઉત્તેજન અર્થે, અને દેશની ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિને અર્થે અમે એક ઇકોનોમિક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (અર્થશાસ્ત્રશાળા) સ્થાપવા માગીએ છીએ. ત્યાર પછી, અમદાવાદમાં એ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલી સંસાર સુધારા પરિષદ્ માટે ચાલી રહેલી હીલચાલ, જેનો હેતુ સંસાર સુધારા સંબંધી રાનડેનું કાર્ય ચાલુ રાખવાનો છે. આવી આવી રીતે રાનડે માટે અમારી ઉંડી અને અમર કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા માટે અમારાથી જે કાંઇ જૂજન્તજ થાય છે તેટલું અમે કરી રહ્યા છીએ. તેમનાં કાર્ય અને તેમના વિચારોના પ્રત્યક્ષ સંબંધમાં અમે આવ્યા છીએ, અને તેમની યાદી અમારી એક એમૂલી દોલત છે એવું બતાવી આપવાની અમારી ફરજ છે. પણ, સદ્ગૃહસ્થો, તમો મદ્રાસનિવાસીઓ પણ રાનડેનાં માનમાં સ્મારક ઉભું કરવાની જરૂર ધારો છો એ તો, મારે મને, એક ગંભીર મહત્ત્વની વાત છે; આપણા સમાજ સાગરની સપાટીએ તરવરતા નવા જુસ્સાની, હતાશ થયેલા આપણામાં આશા રૂપી જે નવું ચેતન પ્રગટયું છે તેની એ સાખ પૂરે છે. ત્યારે આજ તમો જે સ્મારક ઉભું કરો છો તેનું રહસ્ય શું છે? મને તો એથી એક સ્પષ્ટ વસ્તુ યથાર્થ થતિ લાગે છે કે રાનડે એક પ્રાંતના નહિ પણ અખિલ દેશના, એક જાતિ કે જ્ઞાતિના નહિ, પણ હિંદમાં નજરે પડતી સર્વે જાતિ, જ્ઞાતિ અને પંથના હતા. અને સમગ્ર દેશને તેમણે જે સેવા અર્પણ કરી છે તે, સ્થાન કે ભાષાના ભેદ વિના પ્રત્યેક જણ પ્રેમ અને ભક્તિથી અવલોકે છે. રાનડેને આ આદરભાવ શી રીતે મળ્યો, તેમનું કાર્ય તે એવું શી રીતનું હતું કે તેમના દેશબંધુઓ તેને આટલા ઉપકારથી સંભારે છે? હા, આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે રાનડે એક પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ સજ્જન પુરુષ હતા, મહાન્ વિચારક, પંડિત, કાર્યકર્તા, અને સાધુચરિત હતા. પણ એમને

આપણે દેશજનોનાં દિલમાં જેટલા નિકટ વસેલા જાણીએ છીએ, અને આ મહા સંમેલન જેની સાખ પૂરેછે, તે આટલા ગુણોનેજ લીધે બની શકત નહિ. માણસ અધિકાંશે શ્રેષ્ઠ જીવન ગાળતો હોય, અને લોકોના હૈયામાં અધિકસ્થાન મેળવેલું હોય તોજ તેને મરણ પછી લોકો પૂજવાના. રાનડે પરમ શ્રેષ્ઠ, પરમ સજ્જન પુરુષ હોવા ઉપરાંત કંઇક વધુ હતા. વખતો વખત, જૂદા જૂદા દેશમાં અને જૂદે જૂદે સમે, આપણી દુર્બળ અને ભ્રમપાત્ર માનવજાતિના પગલાં ખરે પંથે પાડવા માટે દીપકની જ્યોત જેવા જણાતાં જનોમાંના તેઓ એક હતા. જીવનનું એક લક્ષ્ય તેમણે નક્કી કર્યું હતું, તેમણે આપણને એક નવો પાઠ ભણાવ્યો, આપણા વિચારમાં નવું જોમ પૂર્યું, અને આપણા હૈયામાં આશાના અંકુર ઉગાડ્યા. આ લક્ષ્ય એ હતું કે કૃપાળુ પરમાત્માના કરવાથી જે નવીન પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે તેનું રહસ્ય આપણને સમજાવવું, તેનો અર્થ સમજાવવો, તેનાથી મળતા કાર્ય કરવાના જોગો જણાવવા, તેનાથી આપણા શિરપર પડતી જવાબદારીઓ જણાવવી, અને જે પુરુષાર્થ આપણે કરવાનો છે તેટલો પુરુષાર્થ આપણે કરીએ તો શા શા શુભ ફળ આવે તે સમજાવવું; અને તેમના વિચારો તેમણે આપણને સંદેશ રૂપે જણાવ્યા તે માટે તેમની યોગ્યતા કંઇ કમી ન હતી. પ્રબળ જબરજસ્ત બુદ્ધિ શકિત, સ્વદેશ પ્રેમથી ઉભરાતું હૈયું, ખરા દિલનો નીડર જુસ્સો, કામ કરવાની નિઃસીમ શકિત, અખૂટ ધૈર્ય, અને કોઇ પણ કારણે ન ડગે એવી પ્રભુની ઇચ્છામાં નમ્ર શ્રદ્ધા—આવી સામગ્રીથી સજ્જ થયેલો પુરુષ પોતાના દેશજનોના વિચાર, આશા, અને મનોરથો, ઘડવાનું કામ માથે લેવાને યોગ્ય છે. અને રાનડેએ પાંત્રીશ વર્ષ સુધી એક ક્ષેત્રમાં નહી, પણ માનવ પ્રવૃત્તિના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું,—હૃદયમાં એવી નિરંતર ભાવનાથી કે મારો દેશ જગતૂના બીજા દેશોમાં યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે, મારા દેશ બંધુઓ અને દેશ ભગિનીઓ, ઉદાત્ત આશયોથી પ્રેરાઇ, મોટાં રાષ્ટ્રીય કાર્યો હાથમાં લઈ, ખરાં પુરુષાર્થી બને. મને લાગે છે કે આપણા કાળના કોઈપણ પુરુષને આપણા કર્તવ્યનું, અને જે પરિસ્થિતિમાં તે કર્તવ્ય કરવાનું છે તે પરિસ્થિતિનું,

રાનડેના કરતાં વધારે સચોટ અને સંપૂર્ણ ભાન ન હતું. એક પુરાતન પ્રજા બીજી પ્રજાના સંબંધમાં આવી હતી; આ બીજી પ્રજા વધારે બળવાન, અને કદાચ કંઇક વધારે જડ સંસ્કૃતિ લઇને આવી હતી, અને જો તેના ઓઘના સપાટામાં છેક ડૂબી જતા કે તણાઇ જતા આપણે બચવું હોય તો આપણા ઉપર જે નવીન સંજોગો અસર કરી રહ્યા હતા તેમાં જે કાંઇ ઉદાત્ત અને બળપ્રદ હોય તે લેવાની, અને આપણી પોતાની પદ્ધતિમાં જે કાંઇ રૂડું અને ઉન્નત હોય તે સાચવી રાખવાની આપણી ફરજ હતી. હું માનું છું કે પોતાના દેશના ગતકાળ માટે રાનડે કરતાં બીજા કોઇને વધારે પ્રેમ કે ભકિતભાવ ન હશે. એકવાર એમણે કહ્યું હતું તેમ, "આપણે ગતકાળથી ગમે તેટલા છૂટી જવા ચહાતા હોઇએ તોપણ છૂટી શકીએ એમ નથી, આપણે છૂટી શકીએ એમ હોઇએ તોપણ આપણે છૂટા ન થવું જોઇએ." પણ માત્ર ગતકાળમાંજ વીંટળાઈ રહેવામાં તેમણે સંતોષ માન્યો ન હતો. તેમને તો, દેશનું વર્તમાન અને ભાવી, ભૂતના કરતાં વધારે ભારે અગત્યનાં હતાં; અને જ્યારે ભૂતનો અભ્યાસ, એક ધોરણે ચાલતી પ્રગતિના ઇતિહાસથી ફલિત થતા નિયમોથી મૂકાતી મર્યાદાઓની આપણને યાદ આપીને, અને આપણા ચારિત્ર અને ઉન્નતિમાં બાકી રહી ગયલી ન્યૂનતાઓ તરફ આપણું લક્ષ ખેંચીને, આપણા મથનમાં આપણને મજબૂત બનાવે છે, ત્યારે જીવનની ખરી ખૂબી તો જેટલે દરજ્જે વર્તમાનનાં કર્તવ્યો બજાવાય અને ભાવી માટે ભૂમિકા તૈયાર થાય તેમાંજ રહેલી છે, એવું તેઓ માનતા. આજ વૃત્તિથી તેઓ સતત વાંચતા, સતત મનન કરતા, સતત અવલોકન કરતા, અને પોતાના દેશબંધુઓને જે વ્યાવહારિક પ્રશ્નોમાં ગુંથાયલા જોતા તે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં તેઓ પોતાના અભ્યાસ અને અવલોકનથી નીપજતા સિદ્ધાન્તોનો સતત ઉપયોગ કરતા. અને એજ વૃત્તિથી કામ કરનાર કોઈ તેમને જ્યારે મળી જતું ત્યારે તેમનું હૈયું હરખે ભરાતું. આવો માણસ જ્યાં હોય ત્યાં તેને તેઓ અચૂક વર્તી લેતા, તેને પોતાના સમાગમમાં આણતા, તેને માટે ખુલ્લા હોય તેવા દરેક માર્ગમાં તેને ઉત્તેજન આપતા, અને ત્યાર પછી કદી પણ તે માણસ તેમની નજરમાંથી

ખસતો નહિ. આજ કારણથી દેશના સર્વ ભાગોમાંના કામ કરનારાએ પ્રકાશ અને માર્ગદર્શન માટે, વિજયમાં પ્રશંસા માટે અને નિષ્ફળતામાં આશ્વાસન માટે, તેમના તરફ વળતા, અને તેમના વિચારો અને આશાની અસર પ્રસરાવવાના, બલ્કે, અનેક કેન્દ્રો બની રહેતા. આ સૌ સાથે વળી તેમની મૂર્તિ પણ બહુ આકર્ષક હતી, અને આકર્ષક મૂર્તિ વિના કોઈપણ જણ માનવોનો મહા નેતા કે ગુરુ થઈ શકતો નથી. જે કોઇ તેમની સાથે ગમે તે રીતે પણ સમાગમમાં આવતું તેના ઉપર તેમના આત્માનો પ્રભાવ અને મહત્તા અસર કરતાં, તેમની સમક્ષ ઉભા રહી માણસો અયોગ્ય વિચારો કરતાં બ્હીતા, અને કોઈ પાવક, પ્રેમમય, સેવામય, વાતાવરણમાં તેઓ છે એવું તેઓને લાગતું—તેઓ કોઇ ઉંચી કોટિના આત્માની સમક્ષ ઉભા છે એમ તેઓને લાગતું. ગૃહસ્થો, આવા પુરુષોને પ્રભુ આ જગત્‌માં પોતાના કલ્યાણકારક હેતુ પાર પાડવાને નિમિત્ત રૂપે પસંદ કરે છે, અને જ્યારે તેઓ આ જગત્ તજી જાય ત્યારે તેમનાથી પડતી ખોટનું કોઇ માપ કાઢી શકતું નથી. અને આથીજ, જ્યારે રાનડે ત્રણથી વધુ વર્ષ ઉપર વદાય થયા ત્યારે આપણામાંના ઘણાકને લાગ્યું હતું કે આપણા જીવન ઉપર અચાનક અંધકાર પડ્યો હતો. દેશ ઉપર જાણે શોકનું એક મહા મોજું ફરી વળ્યું હતું, અને ઉંચ કે નીચ, રાય કે રંક, દરેક નાત જાતના લોકો દરેક પ્રાંતના લોકોએ ભેગામળી મનુષ્યને વિકળ કરે એવું ભારે દુઃખ અનુભવ્યું હતું, અને દેશ ગત આત્માને કેટલો બધો ઋણી છે તે પ્રકટ કરવા માટે તથા આપણે માટે કામ કરવામાં જેમણે જીવન ગાળ્યું હતું તેને આપણે છેક અયોગ્ય નથી એમ દર્શાવવા માટે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોમાં સ્મારકો ઉભાં કરવાની હીલચાલ થઇ હતી.

સદ્‌ગૃહસ્થો, મદ્રાસનું સ્મારક વાચનાલયના રૂપમાં થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાવ છે. તેમનું સ્મરણ કાયમ રાખવા માટે વધારે યોગ્ય રીત તમે ભાગ્યેજ પસંદ કરી શક્યા હોત. રાનડેનો સમય, મારી જાણમાંના આપણા કાળના બીજા કોઈ માણસ કરતાં વધારે, પુસ્તકોના સમાગમમાંજ જતો; એટલું તો નિશ્ચિત છે કે પોતાના વાચનનો એમના

જેટલો લાભ કોઇએ મેળવ્યો નથી, અથવા પોતાનાં વાચનનું પરિણામ વ્યવહારમાં એમના જેટલું ઉપયોગમાં લીધું નથી. અને જે વિષયો સંબંધી વાચન માટે આ પુસ્તકાલય ખાસ સુગમતા પુરી પાડવાને યોજાયલું છે તે વિષયોના અભ્યાસમાં નિમગ્ન થયેલા યુવકોને જોઇને તેમને જેટલો સંતોષ થતો કે તેમનામાં આશા જન્મ પામતી તેટલું બીજા કાંઇથી થતું ન હતું. હું જોઉં છું કે તમારૂં વાચનાલય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાન એ પાંચ ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસનાં ઉત્તેજનને અર્થે સ્થપાયલા 'સાઉથ ઇન્ડિઅન ઍસોસિએશન'ના અંગે ઉઘડવાનું છે. આમાંના નિદાન ત્રણ વિષયોમાં તો રાનડે અતિ નિપુણ હતા, અને તે ત્રણ વિષયો તરફ આપણા યુવકોએ વળવાની જરૂર છે. ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક વિષયોના અભ્યાસમાં આપણા શિક્ષિત વર્ગનો મ્હોટો ભાગ કાંઇ ખાસ જાણવા જેવી સફળતા મેળવી શકે એવો સંભવ નથી. એવી સફળતા માટે તો અમુક વિષયનું ખાસ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન જોઇએ, અને આવું ખાસ જ્ઞાન જૂજજ્જજ મેળવી શકે. મારી ખાસ આશા છે કે આ ઍસોસિએશન ધમધોકાર ચાલવા માંડશે એટલે તેનાં પરિણામે કેટલાક એવા યુવકો ઉત્પન્ન થશે કે જેઓ આ વિષયો પોતાનો જીંદગીભરના અભ્યાસ માટે પસંદ કરશે. પરંતુ આપણા યુવકોના મ્હોટા ભાગને પોતાના તો બાકીના ત્રણ વિષયો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અને રાજકાજ તરફજ મોહ રહેવાનો, અને રહેવોજ જોઇએ. હું જોઉંછું કે તમારા અભ્યાસ વિષયોમાંથી તમે સાહિત્ય, ધર્મ, અને તત્ત્વાભ્યાસને બાતલ કીધાં છે, અને હું માનુંછું કે તેમ કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન તો હશે. તમે આ વિષયોના અભ્યાસની કીંમત ઓછી આંકો છો એવો તો આનો અર્થ ન થાય–એમ નજ હોવું જોઇએ. પણ તમારા મત પ્રમાણે તમે જે અભ્યાસ માટે સાધન પૂરાં પાડવા ધારો છો તે અભ્યાસ તરફ હાલ લોકોનું અત્યંત દુર્લક્ષ છે તેથી તેને ખાસ ઉત્તેજન મળવું જોઇએ. ગૃહસ્થો, આ વખતમાં સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર જનને જે જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે કબુલ કરવી જોઇએ. કોઇ પણ વિષય ઉપરનું સાહિત્ય

જગત્‌માં એટલું બધું બહાર પડયું જાય છે, અને ભંડાર એટલો ભરાતો જાય છે કે અગાઉ એકવાર શકય હતું તેમ, આજ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ઉમેદ રાખવી વ્યર્થ છે. આપણે સૌએ આજ તો અવશ્યંભાવીને નમવાનું છે, અને ગમે તે એક વિષય પસંદ કરી લેવાનો છે, અને તે પસંદ કરીને તેનાજ અભ્યાસમાં મચી રહેવાનું છે. અને હું ધારૂં છું કે આપણા યુવકોને ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્રના કરતાં વધારે ઉપયોગી અભ્યાસની ભાગ્યેજ તમે ભલામણ કરી શકશો. આ વિષયોમાં પણ તેઓમાંના ઘણાક તો નિપુણતા મેળવવાની ભાગ્યેજ આશા રાખી શકશે, પણ તેઓ સામાન્ય માહિતી સારી રીતે મેળવી શકશે, અને દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં તો તે માહિતીનીજ ખાસ અગત્ય છે, કારણ તેથી કરીને તેઓ, જે કામ કરવાનું છે તેનું સ્વરૂપ સમજતા, અને જે મર્યાદામાં તે કામ કરવાનું છે તે સમજતા સારા નાગરિકો થવાની લાયકાત મેળવી શકશે. આ ત્રણ વિષયોના કાળજી પૂર્વક અભ્યાસથી આપણી વિવેક બુદ્ધિમાં સમતા આવશે, આપણી સહાનુભૂતિની મર્યાદા વિસ્તૃત થશે, જીવનની સમીક્ષા વધારે ઝીણવટથી આપણે કરી શકીશું, અને આપણે જે તપશ્ચર્યામાંથી પસાર થઇએ છીએ તેનો વધારે સારો ઉપયોગ કરવાની આપણામાં શકિત આવશે, અને આ વિષયોનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરેલો હશે, એવા માણસોનો એક વર્ગ જો ઉત્પન્ન થઈ શકશે તો લોકજીવન પણ સહજે ઉંચી કોટિએ ચઢશે, કારણ વિવેકથી તુલના કરવાની તેમની શકિતની તેમના નેતાઓ ઉપર અસર થયા વિના રહેનાર નથી. ગૃહસ્થો, આપણા શિક્ષિત વર્ગ સામે એક ખરી ફરિયાદ એ છે કે, કૉલેજ છોડી કે તરતજ તેઓનો અભ્યાસ બંધ થાય છે, અને કૉલેજમાં મળેલું શિક્ષણ માત્ર પાયા રૂપ થવાને બદલે ઘણા ખરાઓ તેને આખી ઇમારત સમજી બેસે છે. આ બાબતમાં તો હું માનું છું કે આપણે યુરોપીઅનોની વધારે નકલ કરવી જોઇએ, જેઓને પોતાના નિભાવ માટે, પોતાના ધંધાને અંગે કરવાનું કરી લઈ, સામાન્ય રીતે એક અથવા અન્ય પ્રકારના કાંઇ બીજા અભ્યાસનાં ર[illegible] જીંદગીનો એક બીજો વ્યવસાય લાગેલો હોય છે. આવા [illegible] જીવન, માત્ર ઉદર નિમિત્તેજ કરવાના ધંધામાં

જેમની શક્તિ રોકાયલી હોય છે તેમનું જીવન જેવું જકડાયલું અને સંકુ રહે, તેવું થઈ જતું અનેકવાર અટકે છે. મને આશા છે કે આ વાચન આપણા યુવકોમાંના ઘણાઓને જીવનનો બીજો વ્યવસાય પૂરો પા અને મને શ્રદ્ધા છે કે અહીં આવતા યુવાનો તેમના ઉપર રહેલી જવાબ સમજશે. જો માત્ર તમે એક વાચનાલય એટલે એક પુસ્તકોવ મકાનથીજ સંતોષ પામવાના હો તો તે વાચનાલય રાનડેનું સ્મારક કહેવાય. એક રીતે તો રાનડેને કોઈ સ્મારક જોઈતું ન હતુ. માણસે ક કાર્ય અને તેના જીવનનો પ્રભાવ એજ તેને માટે ઉત્તમોત્તમ સ્મ કહેવાય. પણ આજ જે સ્મારક સ્થાપવામાં આવે છે તે આપણા પોત શિક્ષણ અને લાભને અર્થે છે. રાનડેએ પોતે જે કામ કર્યું અને જે કામ ચાલુ રખાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી તે કામ ઉપાડી લેવાને આપણે અધિક અધિક યોગ્ય થતા જઈએ તે માટે ઉપયોગમાં લેવી જોઈતી અનુકૂળતાઓ એ સ્મારક આપણને કરી આપેછે. અહીં જ્યારે જ્યારે તમે આવો ત્યારે સ્મરણમાં રાખજો કે એક મહાન્ ગુરુ તમને જોઈ રહ્યા છે, જોકે તેઓનું સ્થૂળ શરીર હવે રહ્યું નથી. આ ભાવનાથીજ આ પુસ્તકાલય તમને જે અનુકૂળતા કરી આપે છે તેનો બની શકે તેટલો લાભ લેવાને તમે પ્રેરાઓ. જેટલો લાભ તમે લેશો તેટલે અંશે તમે રાનડેનું ખરૂં સ્મારક કર્યું કહેવાશે. ગૃહસ્થો, આ સંસ્થા સર્વ રીતે સફળ થાઓ.

Printed by Chintaman Sakharam Deole, at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India Society's Building, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay

and

Published by K. J. Chitalia, Se[illegible]tary R[illegible]

Sandhurst Road,